

PLUS EST PROVINCIAM RETINERE QUAM FACERE

Az a kettősség, amely a római birodalomról alkotott római ítéleteket jellemzi, jellemző az impériumot értékelő modern történetíráásra is, amely végső fokon ma is azon két alternatíva között válogat, amelyeket maguk a rómaiak fogalmaztak meg a legtömörebb, végsőig kiélezett formában: «a földkerekség kifosztói», «nagy rablás» egyrészt, «győzők és legyőzöttek azonos jogai», «különböző népek egy hazája» másrészt (Tac. Agr. 30, Augustin. civ. Dei IV 4, Tac. hist. IV 74, Rut. Nam. I 63). Érthető, hogy e moralizáló, globális ítéletek mély hatást gyakorolnak, hiszen a mi értékeléseink is tudva vagy öntudatlanul moralizálással párosulnak.

Voltak azonban olyan kortársi vélemények is, amelyek a hódításokat és magát a birodalmat nem morális, hanem gazdasági oldaláról ítélték meg. Érdekes módon e gazdasági mérlegelések között többségben látszanak lenni azok, amelyek kifejezetten hódításellenesek. Épp ezért ezeket rendszerint pusztá szellemtörténeti jelenségekként kezelik, besorolják őket a dekadencia vagy a tipikus római pesszimizmus tünetei közé anélkül, hogy gazdasági tartalmukat vizsgálat alá vennék. Ez a sorsa még Augustus ún. hódítási tilalmának is, amelynek magyarázatában azután személyes momentumok is döntő szerepet szoktak játszani. Ha pedig a birodalom bukásának klasszikus kérdését éppen Augustus e tilalmával vagy annak következményeivel hozzák kapcsolatba, mint ez gyakran előfordult, akkor végül oda kellene konkludálnunk, hogy a birodalom bukásának oka Augustus öregsége, azaz hosszú uralkodása volt.

A további hódítások kérdését teljes következetességgel először maga Augustus vetette fel. Legrészletesebb forrásunk erre Tacitus: «(Tiberius) előhozatta és felolvastatta azt az iratot, amely a közvagyont foglalta össze: mennyi polgár és szövetséges van fegyverben, mennyi a hajóhad, tartomány, adó és vám, tartozás és kiadás. Mindezt Augustus sajátkezűleg írta le és azon tanácsát, hogy meg kell maradni a birodalom határain belül, hozzátartozta; nem tudni, félelemből vagy irigységből» (Tac. ann. I 11).¹ Az öreg császár iratának tartalma tehát világosan áll előttünk. Az irat (libellus) a birodalom hadi és pénzügyeinek összefoglaló mérlege volt. Ugyanilyen értelemben adja meg Suetonius is az irat (nála breviarium) tartalmát: «az egész birodalom foglalata: hol, mennyi katona áll kötelékben, mennyi pénz van az aerariumban és fiscusokban, valamint az adóhátralékokban» (Suet. Aug. 101).² Ha Augustus a

¹ Cass. Dio helye (LVI 33, 5) aktualizáló reflexiókkal van eltorzítva.

² Nem világos, hogy Suetonius miért hallgatta el Augustus tanácsát. Az elhallgatás inkább Traianus, mint Hadrianus korára lehetne jellemző.

határok konzerválásának e tanácsát egy gazdasági mérleghez csatolta hozzá, akkor nagyon valószínű, hogy a tanács éppen e gazdasági mérlegből következett, eredménye volt a császár utolsó pénzügyi megfontolásainak. Nem kell tehát a híres *consilium* magyarázatára további indokokat keresnünk, mint pl. Augustus öregsége vagy a vízihatárok iránti előszeretete.³

Hogy Augustus «hódítási tilalmát» gazdasági megfontolások határozták meg, kiderül britanniai politikájából is. Belpolitikai okokból többször indított hadjáratot Britannia elfoglalására, vagy legalábbis többször közzétette ilyen irányú terveit. De mindig talált ürügyet arra, hogy a hódítást ne kelljen ténylegesen keresztülvinnie.⁴ Britanniát Augustus nem akarta meghódítani,⁵ mert a hódítás jövedelmezőségét kétségesnek tartotta.⁶ Ezt az okot Strabon részletesen, kétszer is kifejti.⁷ A hódítás mérlegében a következő tényezők jöttek számításba: a hódítás véghezviteléhez szükséges hadsereg,⁸ az állandó megszállás költségei, az adóbevételek, a kereskedelem kilátásai, lázadások és betörések veszélye. Jellemző, hogy a megszállás költségeit Strabon szerint épp hogy fedezték volna az adóbevételek.

E számítások összes tételeit Tacitus és Suetonius is felsorolja Augustus iratának tételeiként. A mondottakból azonban még nem következik, hogy Augustus mérlege a valóságot tükrözte. De nem utasíthatjuk el a gondolatot, hogy Augustus a birodalom lehetőségeit és a hódítások kifizetődőségét józanul mérlegelte és aszerint járt is el. Takarékosága épp a katonai kiadásokat illetően oda vezetett, hogy katonáit a szolgálati idő letelte után még sokáig visszatartotta, nyilván azért, hogy az elbocsájtás egy összegben folyosítandó igen magas összegét megtakarítsa.⁹ Provinciális politikája a nem civilizált, újonnan meghódított területeken olyanfokú tartózkodásról tanúskodik,¹⁰ amilyen aligha egyeztethető össze a rómaiak sokat emlegetett civilizáló törekvéseivel és küldetéstudatával. Augustus határ- és uralombiztosítási módszerei inkább

³ Az ilyen és hasonló nézetekkel való vitától itt eltekintünk. Csak annyit szükséges megjegyezni, hogy Augustus öregkora legfeljebb az ő passzivitását magyarázza meg, de nem lehet magyarázat a tanácsra magára és még kevésbé utódainak passzivitására, az inertiá Caesarum-ra (a Monumentum Ancyranum, retrospektív jellegének megfelelően e kérdésben nem használható; a megtörtént hódításokat mindenestül pozitívan értékeli, lásd pl. a 26. caputot). Ha Augustus utódai csak vonakodva és jóval később vették fel a hódítások fonalát, akkor ez maga is arról tanúskodik, hogy hasonló megfontolások vezették őket, mint Augustust. Hogy pietas-ból tartották volna magukat Augustus tanácsához, az éppen a mégis bekövetkezett hódítások miatt nem valószínű. Nem tagadható, hogy a vízihatárok Augustus elgondolásaiban bizonyos szerepet játszottak (vö. *J. Vogt*: Vom Reichsgedanken der Römer [1942] 67 és még *Mon. Ancyran.* 26. 30). Ez azonban nem lehet oka, legfeljebb kerete hódításellenességének.

⁴ Cass. Dio IL 38, 2. LIII 22, 5; 25, 2.

⁵ *R. G. Collingwood* (—*J. N. L. Myres*): *Roman Britain and the English Settlements*² (Oxford 1937) 71. skk. *Collingwood*: *Roman Britain in Econ. Survey of Anc. Rome* ed. by *T. Frank* (Baltimore 1937) 108. sk.

⁶ *Collingwood* (i. h.) szerint Strabon Augustus hivatalos álláspontját adja, amely azonban szerinte éppoly ürügy volt, mint a korábbi, alkalmi kibúvók. De akkor mi volt az igazi ok?

⁷ II 5, 8 (115). IV 5, 3 (200).

⁸ Egy légio és néhány lovasesapat. *Agricola* ugyanilyen erős sereget tartott szükségesnek Írország meghódítására: Tac. Agr. 24.

⁹ Tacitus szerint (ann. I 17) a légiók lázadásának (i. sz. 14) egyik főoka az volt, hogy 30—40 évet kellett szolgálniuk. Konkrét példákat erre l. *A. Mócsy*: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Bp. 1959) 88.

¹⁰ *Vö. G. Walser*: *Rom, das Reich und die fremden Völker in der Geschichtsschreibung der frühen Kaiserzeit* (Baden 1951) 106. skk.

külpolitikai és diplomáciai természetűek voltak. E módszerek túléltek őt és lassú elhalásuk az I. sz. folyamán jól nyomon követhető.¹¹ Ami a hódításokat illeti, a iulius-claudius-dinasztia tagjai nagyjából és egészéből Augustus végakaratahoz tartották magukat.¹² Az egyetlen kivétel Britannia megkezdett elfoglalása volt, amit azonban Nero fel akart adni (Suet. Nero 18). A provinciák berendezésében és belső megszervezésében mutatkozó tartózkodás csak lassan adta át helyét egy céltudatos romanizáló politikának. Tulajdonképpen csak Traianus korától beszélhetünk tervszerű romanizáló politikáról.¹³

Augustus birodalmi mérlege tehát két irányban hatott. Egyrészt a további hódítások leállításában, másrészt a provinciális politika módszereiben. A birodalmi politika e két oldala Augustus után sajátos kölcsönhatásban állt egymással. Gondoljunk arra, hogy Augustus utódai közül éppen a belpolitikai-reformatori törekvéseket tápláló császárok vittek keresztül komolyan vehető hódításokat. Claudius, Britannia elfoglalásának megkezdője szakított elsőnek Augustus tartózkodó belpolitikájával. Ha Augustus, mint láttuk, a hódításokat gazdasági okokból nem tartotta tanácsosnak, és e gazdasági okok túlnyomóan a hadsereg költségeiből és az adóbevételekből adódtak, akkor Claudiusnak nyilván másféle gazdasági mérlegre kellett építenie, következésképp más gazdasági tényezőkkel is számolt, mint Augustus. Mint a birodalmi kormányzat szervezetének és a politikai módszereknek első reformátora sok mindent máshogyan látott, vagy legalábbis akart látni, mint Augustus. — A Flaviusok további nagy lépést tettek előre a provinciális politikában s ezzel párhuzamosan újabb hódításokra is vállalkoztak. Végül az utolsó nagy hódító, Traianus egyike volt a legcéltudatosabb romanizálóknak.

Aktív provinciális politikának és hódításnak ez az összefüggése természetesen adódott azokból a tényezőkből, amelyek az augustusi mérleget alkották. Augustus a sereg létszámát és erejét a bevételekkel vetette össze. A hadsereg összlétszáma Augustus után lényegesen nem változott, megváltozott ellenben a provinciák, különösen az Augustus idejében meghódított, s az antik civilizációtól mindaddig nem érintett területek gazdasági és társadalmi helyzete. Nem kell bizonyítani, hogy az I. sz. folyamán a tartományok gazdasági és társadalmi struktúrájában beállott változások a birodalom gazdasági mérlegét nagymértékben befolyásolták. Hogy csak egyetlen, a hódítás kérdésével szorosan összefüggő példát említsünk, nyilván sokkal kisebb egy hadjárat költsége akkor, ha a felvonulást az ellenséges területig kiépített utakon, egy már meglevő utánpótlási hálózatra támaszkodva tudták lebonyolítani. A nyugati provinciák fejlődése könnyen támaszthatta azt a gondolatot, hogy Augustus mérlege elavult. Strabon még a felkelések állandó veszélyével számolt.

¹¹ Vö. *Walser* : i. h., legutóbb *R. Chevallier* : *Latomus* 20 (1961) 266. skk. Nem tudok *Chevallier*-vel egyetérteni abban, hogy a kliensállamok politikája a barbároknak a római jogi fogalmak iránti értetlensége miatt bukott meg (i. h. 270. sk). A rómaiak a barbárokat barbárokként kezelték. Az a cinikus elbánás, amelyben minden megszorult barbár vezérnek része volt, arról tanúskodik, hogy a törzsfők (akiket a rómaiak egyébként mindig igen nagyra becsültek) pusztá eszközök voltak a rómaiak kezében. Épp így relatív értékűek voltak a jogi fogalmak is, amiről szinte az összes szerződés sorsa tanúskodik. Tehát legfeljebb arról beszélhetünk, hogy maguk a rómaiak voltak értetlenek saját jogi kategóriáikkal szemben.

¹² Néhány idevágó auktorhelyre Alföldy Géza szívességéből hivatkozhatom: *Curcius Rufus* IX 2, 9—12; 3, 7 és *Caligula* ellen kihegyezve X 4, 17; 9, 1. Különösen fontos *Valerius Maximus* egy lejjebb még idézendő helye: II 9, pr. Mindezekben a helyeken burkolt vagy nyílt formában a hódítások értéke vönódik kétségbe.

¹³ *Mócsy* : i. h. 114. skk. 134.

A kormányzat azonban időközben megtalálta és sikerrel alkalmazta a helyi arisztokrácia megnyerésének módszerét.¹⁴ Ami az adóbevételeket illeti, egy eleven kereskedelmi élettel, felvirágzó municipális gazdálkodással és növekvő ipari termeléssel rendelkező provinciából több adót lehetett kihozni, mint pl. az augustuskori Britannióból.

A hódítás és provinciális politika egy további összefüggésére mutat Augustus libellusában az, hogy külön számította a római polgárokból és peregrinusokból álló csapatokat. A hadsereg ütőképessége erősen függött a polgárokból és peregrinusokból álló csapatok viszonyától. Claudius, a Flaviusok és Traianus egyre fokozódó mértékben bőkezűen osztották a polgárjogot, Augustus ellenben közismert volt ebbeli fukarságáról. Míg Augustus a hadsereg összetételében egyik okát láthatta annak, hogy a további hódítás nem tanácsos, addig utódai közül többen bőkezű polgárjogadásokkal a légiók utánpótlását biztosítva látták.

A nyugati provinciák gazdasági felvirágzásának hatására a vezető körökben imperialisztikus optimizmus uralkodott el. Ez az optimizmus azután Traianusban meg is találta képviselőjét. A iulius—claudiusi dinasztia alatt többször is elhangzott a hódítások lekicsinylése, értékük kétségbevonása. Sőt, Valerius Maximus azt a kérdést is felvetette, hogy mit ér, ha győztes háborúkat vívnak, míg a már birtokukba jutott uralmat nem rendezik s nem tanulnak meg élni vele.¹⁵ Valamivel később viszont már a szenátusi ellenzék egyik jelszava lett a császárok külpolitikai passzivitása, az *intertia Caesarum*.¹⁶ Ennek az optimizmusnak lecsapódása még Tacitusnál is több helyen olvasható.¹⁷

Az elmondottak alapján úgy látszik, hogy Augustus mérlege csak időleges jelentőségű volt. Azonban Nero alatt mégis felmerült egy tartomány feladásának gondolata (Suet. Nero 18). Nem szükséges itt arra a kérdésre kitérnünk, vajon Traianus háborúi megrendítették-e a birodalom pénzügyeit. Mindenesetre Hadrianus le akart mondani elődjének összes hódításáról és végül nagy részéről le is mondott, ami arról tanúskodik, hogy az új hódítások gazdasági eredményét gondosan mérlegelték és e mérlegelés eredménye nem lehetett nagyon különböző Augustus mérlegéétől. Azok a szempontok, amelyek Hadrianust egyes területek kiürítésében vezették, kifejezést nyertek a korabeli íróknál is. Nem véletlen, hogy éppen Florus kapta fel és építette tovább Livius egy gondolatát a birodalom nagyságának hátrányairól.¹⁸ Livius művének bevezetésében az áll, hogy a birodalom «annyira megnőtt, hogy nagysága okozza baját» (praef. 4). Florus gondolatmenetét majdnem azonos szavakkal kezdi: «nagyságban odáig nőtt, hogy saját ereje emészti» (III 12). Ezt követi a nagyság problémájának széles kifejtése, amelynek elején az a kérdés áll, vajon Róma nem tette-e volna jobban, «ha Szicíliával és Afrikával megelégszik, sőt azokról is lemondva Itáliájában uralkodik». Ha Hadrianus alatt a provinciák feladásának kérdése nem lett volna napirenden, Florus sem tehetné volna Róma hódításait ilyen kihegyezett formában kérdésessé.¹⁹ Florus indokai könnyen kikövetkeztethetők. Szicília és Afrika, Florus szerint a Rómának

¹⁴ A. Mócsy : *Historia* 6 (1957) 492. skk.

¹⁵ L. a 12. j.-ben idézett helyet.

¹⁶ *Chevallier* : i. h. 267.

¹⁷ *Agr.* 23. 24. ann. IV 32. XII 12. vö. *Vogt* i. h. 198.

¹⁸ *Vogt* : i. h. 77. sk.

¹⁹ Florus ugyan másutt (praef. 8) az *intertia Caesarum* miatt is panaszkodik, de ellentmondásait nem kell komolyan mérlegelnünk akkor, amikor egész dekadencia-teóriáját egy logikai ugrással (*revirescit*) összedönti.

egyedül hasznos két terület éppen a birodalom két tipikusan agrár vidéke volt, amelyek jövedelmezősége kétségek felett állt. — Valerius Maximus már idézett gondolatát Florus közmondásszerű tömörséggel fogalmazta meg: «nagyobb dolog egy provinciát megtartani, mint létrehozni» (II 17), majd még egyszer: «nehezebb provinciákat megőrizni, mint létrehozni. Erővel szerezzük, de joggal tartjuk meg» (IV 12).

Ezzel a hódítás kérdése Hadrianus alatt visszatért az augustusi kiindulóponthoz. A kérdés legvilágosabb korabeli megfogalmazása Appianosnál olvasható. Római történetének bevezetésében előbb a sokat vitatott Britanniáról azt olvassuk, hogy a rómaiak «több, mint felében a sziget értékesebb részét birtokolják, de nem törődnek a többi résszel, hiszen az sem hoz elég hasznot, ami az övék» (prooim. 5). Valamivel tovább azután Appianos általános formulát ad a hódítások felhagyására. Érdeemes a bevezetés e caputját teljességében idézni:

«A császárok a mai időkig csaknem 200 éve uralkodnak. Ezalatt Róma igen díszessé vált, a bevétel erősen növekedett, a nagy és biztos békében minden a zavartalan boldogság felé haladt. A császárok a régebbi tartományok mellé néhány újat is hatalmuk alá vontak, másokat pedig, amelyek fellázadtak, levertek. Általában pedig, mivel a föld és tenger legértékesebb része az övék, bölcs megfontolásból inkább a (meglevők) gyarapítására törekszenek, sem mint a birodalmat a végtelenségbe terjeszteni szegény és haszontalan barbár népek között. Ezek számos vezetőjét, akik alattvalókul ajánlották magukat, láttam Rómában, de a császár nem fogadta el őket, mivel semmi hasznot sem hoznának. Más, megszámlálhatatlan népeknek pedig a császárok adnak uralkodót, de nem kívánják az uralmat felettük, hiszen a saját alattvalóik egy részére is ráfizetnek. Ezeket azonban szégyen lenne mint haszontalanokat eltaszítani. A birodalmat körben nagy táborok veszik körül, amelyek őrzik földjét és tengerét akár egy birtokot» (prooim. 7).

E szavak sokat nyomnak, ha meggondoljuk, hogy szerzőjük Rómában advocatus fisci volt (prooim. 15),²⁰ tehát egy Hadrianus alatt létesített magas gazdaságpolitikai állást töltött be. Öreg korában, Antoninus Pius alatt lett procurator.²¹ Mivel több császár alatt is advocatus fisci volt, hivatalnokoskodása még Hadrianus idején kezdődött és biztos, hogy ő alatta szolgált hosszabb ideig. A birodalom pénzügyeiről tehát elsőkézből volt értesülve, sőt, történeti munkájában külön könyvet akart e tárgynak szentelni (I. prooim. 15).

Hadrianus korában a hódítás mint probléma is lezárult.²² Augustus után a kérdés még úgy fogalmazódott, hogy «hódítsunk-e vagy nem», az I. sz. második felében azonban felmerült már a provinciafeladás gondolata is.²³ Florus

²⁰ E. Schwartz : PW—RE II (1895) 216. Vö. még Fronto Appianoszhoz írt levelében (ep. Graec. 5, l. Naber p. 246, Haines I p. 268): *μάθοις δὲ ἂν προσέχων ταῖς τε δίκαις καὶ τοῖς ἀγῶσι τοῖς δημοσίοις καὶ τοῖς ἰδιωτικοῖς* ahol nemesak a magánosok és az állam közötti perekre való hivatkozás utal az advocatus fisci feladataira (vö. H. Last : CAH XI 429), hanem a *δημοσίος* szó szerepeltetése is.

²¹ Prooim. 15. Fronto ad Pium 9 (Naber p. 170, Haines I p. 262. sk).

²² Hadrianus hódításellenességéhez lásd pl. H. Kähler : Hadrian und seine Villa in Tivoli (Berlin 1950) 146 és uo. 38. j.

²³ Csak a IV. sz.-ban tér vissza a hódítás problémája, de már teljesen utópisztikus formában, lásd H. Fuchs : Augustin und der antike Friedensgedanke (Neue Philol. Unters. 3, Berlin 1926) 194. skk. A. Alföldi : The Moral Barrier of Rhein and Danube (The Congress of Frontier Studies 1949 ed. E. Birley Durham 1952) 4. A Chevallier-nál (i. h. 280) felsorakoztatott idézetek az I. sz.-ból nem hódítási törekvésekről, hanem a Róma békepolitikájából táplálkozó haladásgondolatról tanúskodnak.

Róma háborúinak már olyan periodizációját adja, amelyhez további periódusok nem csatolhatók.²⁴ A barbárok mesés gazdagsága, mint topos helyébe egy másik topos, a szegény barbaricum lépett. Egyre inkább hangsúlyozzák, hogy minden, ami a határokon kívül van, «haszontalan», «nyomorúságos», és hogy minden, ami valamilyen szempontból értékes, a határokon belül fekszik.²⁵ E gondolatmenetben már csak egy lépést kellett megtenni ahhoz, hogy a hódítások dicsőítése helyett annak ellenkezőjét tartsák a birodalom érdemének. Tertullianus a császárok érdemeinek felsorolásakor csakugyan így kiált fel: «mennyi barbárt rekesztettünk ki!» (de pallio II 7).²⁶ Az a császár, aki a hódítások leállításának következményeit levonta, Hadrianus volt; kőtáborok sorával építette ki a limest és ezzel egyszersmindenkorra meghatározta a határvonalat.²⁷ Nem sokkal később Appianos e védművet a birodalom természetes és végérvényes tartozékaként dicsőítette. Traianus után az egyetlen komolyabb hódítási terv²⁸ a hosszú és katasztrofális hatású markomann háborúk idején született meg és így egy kétségbeesett biztonsági rendszabályként kell felfognunk.²⁹ Marcomannia és Sarmatia tervét azonban Commodus (ha ugyan nem maga Marcus) elejtette. A rávonatkozó adatokat egyébként is bizonyos fenntartással kell kezelnünk.³⁰

Térjünk most vissza Appianos megfogalmazásához. Azzal az állításával, hogy a birodalom egyes részei felett az uralom nem jövedelmező, voltaképpen Augustus mérlegének helyességét bizonyítja úgy, ahogy azt Britannniával kap-

²⁴ I 9: ... *liber iam hinc populus Romanus prima adversus exteros arma pro libertate corripuit, mox pro finibus, deinde pro sociis, tum gloria et imperio* ...

²⁵ Pl. Appianos prooim. 5. 7. Ael. Arist. Rom. 59. vö. H. J. Oliver: *The Ruling Power* (Chicago 1955) 928. Jellemző ehhez az az ellentmondás, amely az oikumené fogalmában bújik meg. Oikumené egyrészt a civilizált föld, másrészt az a föld, amely Róma uralma alatt áll (és azáltal civilizált). Rómáé az egész oikumené, amely azonban csak azáltal vált oikumenévé, hogy Róma birtoka lett.

²⁶ *Quot barbari exclusi!* Vö. még *Alföldi*: i. h. 4.

²⁷ E. Swoboda: *Forschungen am obermösischen Limes* (Schr. der Balkankommission, Antiqu. Abt. X, Wien, 1939) 45.

²⁸ *Altheim* izgalmas kombinációit (Niedergang der alten Welt II [Frankfurt 1952] 44—66) nem tudom elfogadni, különösen azt nem, amit teóriája alapjaként jelöl meg (i. h. 60): «Das römische Reich hat wenigstens der Idee nach immer den Anspruch erhoben, den Erdkreis zu beherrschen. Was Asien angeht, so waren Wirklichkeit und Idee sich niemals näher als unter Marcus und Severus ... Ein Heer von über 450 000 Mann gab dafür genügenden Rückhalt.» Eltekintve attól, hogy a római sereg viszonylag erős volt-e vagy gyenge (pl. legutóbb W. Schmitthenner: *Hist. Ztschr.* 190 [1960] 16. sk.: «langdauernde militärische Schwäche»), a császárok soha sem tudtak nagyobb operációs sereget összehívni anélkül, hogy hosszú határszakaszokat védtelenül ne hagytak volna. A birodalom e központi problémája ma már közhely, és ha egyáltalán bizonyítani kellene még, akkor éppen Marcus korára kellene először hivatkoznunk.

²⁹ SHA v. Marci 24. 5. 27, 10.

³⁰ A *Historia Augusta* ugyanis kétszer, kétféleképpen említi e tervet. Először (24, 5) úgy, hogy megvalósításában Marcust Avidius Cassius lázadása akadályozta volna meg, másodszer úgy, hogy megvalósította volna, ha még egy évet élt volna. A két adat 5 évnyi különbséggel említi Marcus tervét. Épp ezért nem világos előttünk, miért teszi Nagy Tibor (Budapest Műemlékei II [Bp. 1962] 45. sk, vö. 97, 162. j.) Sarmatia tervét 175-re, Marcomannia tervét 179/180-ra. Marcomannia és Sarmatia egyaránt szerepel szószerint vagy értelemszerűen (*ex his* ...) mindkét helyen. Különösebb kronológiai támpont egyik helyen sem áll rendelkezésünkre, mivel mindkét hely Marcus általános jellemzésében szerepel. — Vannak természetesen jelek, amelyek a két új provincia létrehozására engednek következtetni (ezekre lásd A. Mócsy: PW—RE Suppl.—Bd. IX [1962] s. v. Pannonia Abschn. III 6 d), ezek értelmezése azonban meglehetősen bizonytalan.

csolatban Strabon írja: «ugyanis most több folyik be vámból, mint amennyit az adó tenne ki, ha leszámítjuk a sziget őrzésének és az adó behajtásának katonai kiadásait» (II 5, 8 [115]). «A hadsereg egész költsége egyenlő lenne a jövedelemmel» (IV 8, 3 [200]).

Mármost kérdés, hogy mely provinciákra fizetett rá a fiscus és hogyan volt ez lehetséges az újonnan civilizált területek gazdasági fellendülése ellenére is? Hogyan volt lehetséges az, hogy e területek mélyreható gazdasági változásai nem hatottak ki lényegesen az állampénztár mérlegére?

Kézenfekvő a gondolat, hogy a nem jövedelmező provinciákat a passzív külkereskedelmi mérleggel rendelkező provinciák között kell keresnünk. E provinciák deficitjét valahonnan fedezni kellett és ilyenkor lépett a császár, illetőleg a fiscus közbe. Tehát meg kellene vizsgálnunk, mely provinciák importja haladta meg exportját. Mivel azonban voltak olyan provinciák, amelyek kifejezetten szegények voltak és a kormányzat is elhanyagolta őket, csak olyan provinciák jöhetnek szóba, amelyek passzív külkereskedelmi mérlegük ellenére is bizonyos jólétet tudtak felmutatni.

Nagy exporttal rendelkező, gazdag provinciák voltak a nagy agrártartományok, mint Afrika és Egyiptom,³¹ vagy az iparilag legaktívabb vidékek, mint Gallia³² vagy Kisázsia egyes részei. Nagyobb mértékű terményexport esetén a provincia bőven importálhatott iparcikkeket anélkül, hogy helyi iparát jelentős mértékben kifejlesztette volna. Ez volt a helyzet Afrikában és Hispániában.³³ Britannia azonban hasonlóan gazdag volt természeti kincsekben és Appianus szerint mégsem volt jövedelmező. Így a jövedelmezőségben nem pusztán a tartomány gazdasági tényezői játszottak szerepet. Egy kevés exportlehetőséggel rendelkező provinciában a lakosság szükségképp szegény volt és helyi termékekre volt utalva. Ha egy ilyen provincia mégis bizonyos jólétet mutathatott fel — és a jólét nem képzelhető el importtárgyak nélkül —, akkor a provinciában egy olyan társadalmi réteggel kell számolnunk, amelynek bevételei a helyi gazdaság határain kívül estek. Ilyen réteg csak a katonaság lehetett, amely funkciójából következőleg gazdaságilag alig volt produktív, de igényei megvoltak és a határtartományokban számszerűen is komoly szerepet játszott.³⁴

Annak bemutatására, hogy egy passzív külkereskedelmi mérleget felmutató provinciában a hadsereg, és csak az volt képes a gazdasági egyensúly fenntartására, röviden Pannonia példájára hivatkozunk. Pannonia kereskedelmi szempontból először Észak-Itália (Aquileia), majd egyre inkább Gallia és Germánia befolyása alatt állt. Az itáliai bronz-, fazekas- és üvegipar termékei szinte egyeduralkodók voltak az I. sz.-ban. A rabszolgák egy részét is Aquileiából szereztek be a fellendülő municipális gazdaságok. A Flaviusok óta az itáliai import mellé a nyugati lépett. Italikus, később nyugati kereskedők előretörése arról tanúskodik, hogy a tartomány kedvező piaci lehetőségeket biztosított.³⁵ Mit tudott ennek ellenében Pannonia exportálni? Azt lehetne

³¹ Az Egyiptomból befolyó bevételre lásd *M. P. Charlesworth*: CAH XI (1936) 13. sk.

³² Gallia gazdagságáról pl. Jos. b. Jud. II 16, 4. *A. Grenier*: La Gaule Romaine in *Econ. Survey of Anc. Rome* ed. by *T. Frank* III (Baltimore 1937) 455. skk.

³³ *L. Harmand*: L'Occident Romain (Paris, 1960) 388. sk.

³⁴ Vö. Germániára *Harmand*: i. h. 392. skk.

³⁵ Egy szükségképpen terjedelmes bibliográfia helyett csak a 30. j.-ben idézett PW-cikkre utalunk (Abschn. VII 4), ahol a további irodalom megtalálható.

mondani, csaknem semmit. Az illírek az Augustus előtti időkben Aquileia piacán rabszolgát, marhát és bőrt adtak el borért, olajért és tengeri árukért (Strabon V 1, 8). E cserekereskedelem terjedelmét természetesen nem ismerjük, de valószínű, hogy Pannonia katonai megszállása után az aquileiai kereskedőházak helyébe, mint felvevő, a megszálló sereg lépett. Ha Strabon más exportárúkat nem említ, nem szabad más árukkal a foglalás utáni időkben sem számolnunk. Agrárexport ugyanis csak nagyobb birtokegységek kialakulása után jöhetett számításba, de akkor is kérdéses, hogy a hadsereg nem vette-e az egész piacot a saját céljaira igénybe.³⁶ Az egyetlen adat, amely Pannonia gabonaexportját említi, Ambrosius milánói püspök levele 383-ból (ep. XVIII 21). Más adatok éppen arról tanúskodnak, hogy Pannonia még a barbaricum gabonájára is rá volt utalva.³⁷

Pannonia vadállatokat szállított amphitheatrális játékok számára (Lucan. Phars. VI 220. Martial. XIII 69), exportált egy saliuca nevű gyógyfüvet (Plin. n. h. XVI 7, 43—44). Az ezekről szóló adatok az I. sz.-ből valók. Későbbi időben említik még a vadászkutyákat (Nemes. cyneg. 126). A birodalom ipari termékei között nem voltak híres pannoniai specialitások. Minden olyan lelettárgy, amelyet a kutatás más tartományokban eddig pannoniai eredetűnek határozott meg, inkább kuriózumszámba megy.³⁸ Többet exportált Pannonia a barbaricumra.³⁹ Az export cikkei azonban nagyrészt más tartományok műhelyeiből kerültek ki (sigillaták, bronztárgyak és üvegek). Pannoniai termékek majdnem olyan ritkák a barbaricumban, mint a birodalom tartományaiban.⁴⁰ Ez az átmenő áruforgalom bizonyára akkor is játszott volna némi szerepet Pannonia gazdasági életében, ha Pannonia hadseregnélküli provincia lett volna, ami persze abszurd feltevés. Azonban az Alföld szarmatái vagy Szlovákia germánjai nem tudtak olyan árukat adni, amik birodalmi szempontból is komoly tényezőt képviseltek volna, mint pl. a keleti vagy pontusi külkereskedelem árucikkei.

Az első kereskedő- és iparostelepek Pannoniában a legióstáborok körül jöttek létre.⁴¹ A legkorábbi importárú a táborokból kerülnek elő,⁴² és később is a hadsereg volt az iparcikkek legnagyobb fogyasztója. Carnuntum⁴³ és Aquincum⁴⁴ éremleleteinek statisztikái azt mutatták, hogy a pénzforgalom két kulminációs pontja (inflációs kiugrásokat leszámítva) Hadrianus és a Severusok korára esett. E korokban a nagy limesépítkezések, illetve a pannoniai katonaságnak nyújtott különböző kedvezések következtében sok pénz áramlott ide. Pannonia legnagyobb gazdasági virágzását éppen a Severusok korában érte el. A virágzás merőben konjunktúra-jellegű volt, hiszen összes előnyei nyomtalanul eltűntek a III. sz. első zavarainak hatására.

³⁶ Vö. E. Gren : Kleinasien und der Ostbalkan (Lund, 1942) 144.

³⁷ Mócsy : Bevölkerung 104, 166. j.

³⁸ Lásd a 35. j.-ben hivatkozott irodalmat és még J. Fromols : Jahrb. d. Röm.—Germ. Zentralmus. 5 (1958) 259. skk.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. és még K. Rutkowski : Terra Sigillata znalezienie w Polsce (Wroclaw 1960) 70, 103. sz. Az ott közölt benyomottdíszú cserepek a II., legkésőbb a III. sz. első feléből valók, nem pedig a III—IV. sz.-ből.

⁴¹ Mócsy : Bevölkerung 19. sk. 49. sk.

⁴² PW—RE Suppl.—Bd. IX, s. v. Pannonia VII 3 c, 4 a.

⁴³ G. Elmer : Num. Ztschr. 1934, 35. skk.

⁴⁴ Pekáry T. : Arch. Ért. 80 (1953) 106. skk.

Hogy a tartományok jövedelmezőségének kérdését már Augustus a katonaságra vonatkoztatva vetette fel, Tacitus és Suetonius idézett helyeiből is kiviláglik. Világosabb megfogalmazás olvasható Strabonnál, aki a Britannióból várható bevételeket éppen a megszállás költségeivel állította szembe. Appianos is fontos, ha nem döntő szerepet juttatott gazdasági mérlegeléseiben a katonaságnak. Bevezetésének már idézett 7. pontja látszólag kevésbé logikusan a határvédelemmel zárul. Művének tervezett utolsó könyve pedig a megszálló csapatok és bevételek provinciánkénti leírása lett volna: «a befejező (könyv) pedig azt fogja az egyes népek (= tartományok) szerint elmondani, hogy mekkora seregük van (a rómaiaknak), hogy milyen bevételt nyernek, valamint hogy mit költenek a hajóhadra és más efelére . . .» (prooim. 15).

Az eddig mondottak Augustus tanácsának helyességét látszanak bizonyítani. Kiderült az is, hogy egyes provinciák jövedelmezősége nemcsak Augustus tartózkodó provinciális politikája, de a későbbi császárok alatt sem emelkedett jelentős mértékben. Claudius vagy Traianus várakozása ellenére sem tudtak egyes provinciák önellátókká válni, s így Hadrianus végérvényesen visszatért az augustusi külpolitika alapelvehez. A végső következményt is ő vonta le a határerődök kőbeépítésével.

Miután az expanziót a római imperializmus ideológiájából kiiktatták, ennek az ideológiának egy másik oldala került előtérbe. A *parcere subiectis et debellare superbos* vergiliusi párjából a *debellare* jelentőségváltozáson ment át, majd eltűnt a birodalom ideológiájából. Rómáé minden ami értékes — övé az oikumené. A *parcere subiectis* eszméje ellenben Augustus után egyre fokozódó szerepet kapott, míg teljesen átalakítva Appianosnál is megtalálható: «bölcsgondolásból inkább a meglevők gyarapítására törekszenek.» Míg azonban Augustus korában a *debellare* és *parcere* egyenrangú, mondhatni dialektikusan összefüggő két oldala volt az «imperializmus» ideológiájának, addig Appianosnál expanzió és aktív belpolitika egymással alternatíve szembe vannak állítva («. . . inkább . . . gyarapítani, sem mint a birodalmat a végtelenbe terjeszteni . . .»).

Az *αἰξεν*, amelyet «gyarapítani»-val fordítottunk, több és más, mint a vergiliusi *parcere*. Appianosnál tervszerű, tudatos gazdasági tevékenységet jelez. Nem egyértelmű megismétlése az ugyane pont elején mondottaknak sem, ahol Appianos a birodalom virágzását a Pax Augusta eredményeként állítja be. Hogy a béke és nem új hódítások hozzák meg a jólétet, az az augustusi politika egyik centrális jelszava volt. A békét térben fogták fel, hatásköre a birodalom.⁴⁵ A gazdasági haladásnak az I. sz. írói is tudatában voltak,⁴⁶ és hasonló értelemben hozza Appianos is a békét a jóléttel összefüggésbe. Az újnála az, hogy a béke önmagában nem elég a jólét fokozására. Egyes provinciák ki nem elégítő jövedelmezőségét Appianos szerint tervszerű gazdaságpolitikával lehetne emelni. A II. sz.-i császárok csakugyan sokat tettek a romanizációért, ami a városodás elősegítését, a polgárjogadómanyozásokat, tehát a gazdasági élet jogi kereteit illeti. A Severusok korában Tertullianus lelkesült szavakkal foglalta össze e politika eredményeit.⁴⁷

⁴⁵ H. Fuchs : i. h. 195. sk.

⁴⁶ Pl. Plin. n. h. XIV praef.: *quis enim non communicato orbe terrarum, maiestate Romani imperii profecisse vitam putet commercio rerum ac societate festae pacis, omniaque etiam quae occulta ante fuerant, in promiscuo usu facta?*

⁴⁷ De pallio II 7. de anima 30.

A gazdasági élet elősegítésének e politikája elsősorban a határtartományokra irányult, a birodalom azon részeire, amelyek gazdasága a legkevésbé volt produktív. Kérdés mármost, vajon a császárok meg tudták-e oldani a nem jövedelmező provinciák kérdését, és ha nem, miért?

Pannonia példája azt mutatja, hogy a nagybirtokrendszer uralomra jutása a katonai területeken csak a konjunktúra-jellegű virágzás utáni időben következett be, míg e folyamat a nem katonai területeken már jóval korábban, a II. sz.-ban befejeződött.⁴⁸ A nagybirtok-rendszer létrejötté és a városi élet lehanyatlása szorosan összefüggő, a birodalom legtöbb részére jellemző folyamat volt, amely alól csak a legnagyobb, erős iparral rendelkező városok vonhatták ki magukat. Pannonia határközeteiben ellenben a Severusok korában a kisparaszti telkek és a municipális középbirtokok virágoztak,⁴⁹ míg ezzel egyidőben a tartomány belsejében már a nagybirtok volt az uralkodó tulajdonforma.⁵⁰ A nagybirtokok létrejöttének szükségszerű folyamatát valamely erős tényező gátolta a határ mentén, s ez a tényező nem lehetett más, mint az a pénz, amely zsold, donativumok és az elbocsájtáskor adott összegek formájában áramlott oda.⁵¹ Ennek bizonyítására talán elég egyetlen példára hivatkozunk. Ha meggondoljuk, hogy a pannoniai legiók összlétszáma legalább 24 000 ember volt, akkor a 25 éves szolgálatot és az aktív katonák elhalálozását is figyelembe véve évente legalább 500 (legfeljebb 1000) volt azon emberek száma, akik jelentős pénzösszeggel, 3000 denárral⁵² valamilyen gazdasági tevékenységbe fogtak. Amikor a katonákat mind az állomáshely tartományából sorozták már, azok pénzüket nyilván már meglevő, családi vállalkozásokba, leginkább földjükbe fektették. Ez azonban azt jelenti, hogy a kisgazdaságok olyan gazdaságukon kívüli utánpótlási forrással rendelkeztek, amely őket versenyképesé tette a nagybirtokkal szemben mindaddig, amíg a pénz értékét nem vesztette, vagy míg az állam képes volt fizetni.

Kis- és középbirtokok nem képesek jelentőset produkálni az export szempontjából. A Pannoniában létrejött ipar pedig csak a helyi keresletre dolgozott és sosem jutott komolyabb exporthoz. Úgy látszik tehát, hogy a határtartományok gazdasági passzivitásának oka éppen katonai jellegükben keresendő. Ha a katonasággal kapcsolatos különböző anyagi kedvezések nem fejtették volna ki hatásukat, akkor Pannoniában és a határtartományok nagy részében is létrejöhetett volna exportképes nagybirtok-rendszer vagy birodalmi jelentőségű ipar.⁵³

Ha viszont így áll a dolog, akkor joggal felmerül a kérdés, vajon az Augustus által felállított és Hadrianus által újra elismert mérlegformula nem optikai csalódáson alapult-e? Ugyanis újonnan hódított területeken megint csak azokkal a kiadásokkal és bevételekkel kellett volna számolni, amikkel a határtartományokban úgy is számoltak, mert hiszen egy határtartomány, mint szükségképpen katonai tartomány nem lehetett jövedelmező. E kérdéssel azonban már ad absurdum vittük a dolgot, mert a határtartományok nagy

⁴⁸ PW—RE i. h. Abschn. VII 1 b.

⁴⁹ E. M. Stajerman : VDI 1946, 2, 265. skk. *Alföldy G.*: Ant. Tan. 6 (1959) 22. skk.

⁵⁰ PW—RE i. h. és Mócsy : Bevölkerung 135. sk.

⁵¹ Vö. Gren : i. h. 135. skk. Mindössze az nem valószínű, amit Gren a 144. lapon ír: «... verfügte der Kaiser über die Militärprovinzen, um mit ihnen die Kosten für die Armee zu betreiben». Vö. Tac. hist. IV 74, 1.

⁵² Cass. Dio LV 23, 1.

⁵³ Sicilia és Afrika éppen agrártermelésük miatt voltak Florus szemében értékesek, vö. Ael. Arist. Rom. 12.

részét, mint az antik civilizáció számára újonnan feltárt területeket, többnyire csak Augustus után szervezték meg, gazdasági potenciáljuk pedig még később bontakozhatott csak ki. E területek gazdasági aktivizálása a birodalomnak óriási emberanyagába és beruházásba került. E provinciák megszálló sereg nélkül is még sokáig ráfizetések lettek volna.

Ami a további fejlődés szempontjából tipikus volt és veszélyt jelentett, az nem e területek gazdasági elmaradottsága volt, hanem az a tragikus paradoxon, amit a következőképp foglalhatnánk össze:

A határtartományok megszálló csapataikkal a császárság legerősebb társadalmi—politikai támaszát képezték. A politikai vezetőszerp lassan az ő kezükbe csúszott át, azonban gazdaságilag passzívak maradtak és a többi provincia termelésére voltak ráutalva. Minél nagyobb volt a határtartományok politikai aktivitása, annál többre tartottak igényt az állam bevételeiből. A császárság gazdasági bázisa tehát nem esett össze a társadalmival, s ez az ellentmondás vezetett végül is a III. sz.-i anarchiához.